

# چنان قحط سالی شد...



قم در قحطی بزرگ ۱۲۸۸ قمری.  
جان گری، منصور صفت گل. قم:  
کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره)  
۱۳۸۷. ۲۳۲ ص.

سرزمین ایران از قدیم‌ترین ایام تا سده اخیر به کزات در معرض قحطی‌هایی کم و بیش سهمگین قرار گرفته است. دکتر احمد کتابی در تألیف خود به نام **قحطی‌های ایران** گزارشی موجز از این پدیده در طول تاریخ ایران به دست داده

است. وی در تبیین علل قحطی به عواملی اشاره کرده است که از همه مهم‌تر کاهش میزان بارندگی، توزیع نامناسب آن در نقاط مختلف کشور، سرما و سیل، بیماری‌های همه گیر انسانی (وبا، طاعون و...) بوده است. البته در کنار این عوامل طبیعی، مواردی چون احساس مسئولیت و توانایی حکومت و مردم می‌توانسته است در مواردی از بروز قحطی جلوگیری کند یا دست کم صدمات آن را کاهش دهد. همچنین ساختار اجتماعی ایران به دلیل حاکمیت ملوک‌الطوایفی و جنگ و گریز و غارت و نیز فساد و سوءسیاست حکومت نیز در شدت این پدیده مؤثر بوده است.

اما با وجود تأثیر شدیدی که قحطی‌ها بر جامعه می‌گذاشته است به گفته دکتر گرنی تقریباً هیچ‌یک از آن‌ها مورد بررسی همه جانبه قرار نگرفته است. یکی از دلایل این امر کمبود منابع دست اول است. تاریخ‌نگاری رسمی معمولاً چندان توجهی به چنین رویدادهایی نداشته است و در تواریخ محلی نیز اشاره چندان به آن‌ها نشده است. البته گذشته از این، مردم معمولاً دلشان نمی‌خواسته است چنین وقایع ناگواری را ثبت کنند و حتی کوشش می‌کرده‌اند حتی‌الامکان آن‌ها را از ذهن‌شان بزدايند، گویی که اصلاً چنین اتفاق‌هایی نیفتاده است. این نگرش مختص به کشور ما هم نیست. گرنی در مقدمه کتاب اشاره می‌کند که چشم‌پوشی و سکوت در برابر ویرانی شهرهای آلمان در اواخر جنگ جهانی دوم نمونه‌ای است از این‌که اروپاییان نیز تمایل به پرداختن به فجایع نداشته‌اند. البته در این موارد نوعی بهت‌زدگی و حالت فلج و بی‌میلی نیز در جامعه پدید می‌آید که تمایل به ثبت وقایع را در افراد از میان می‌برد.

در سال ۱۲۸۸ مقارن با سلطنت ناصرالدین شاه قاجار قحطی بزرگی در ایران پدید آمد. درباره علت این قحطی فیض نوشته است: سه سال متوالی بود که در بیشتر اعصار و اکثر بلدان در بهار و زمستان رعدی نخروشید، برقی ندرخشید، ابری نجوشید، شاخی نجست... و برودت هوا و سردی شتا که بدین جهت [سبب] تسدید شوارع شد.

به این رویداد در منابع گوناگون هم عصر آن اشارات زیادی شده اما این اشارات روی هم رفته فاقد جزئیات دقیق‌اند و بیش از خبر بروز قحطی و

هراس ناشی از آن مطلب دیگری ندارند. این قحطی به عنوان ویرانگرترین رویداد تاریخ عصر قاجار شناخته شده و این استنباط درباره ابعاد و اهمیت آن به هیچ وجه مبالغه‌آمیز نیست. برآوردهای محتاطانه نشان می‌دهد که در این واقعه حدود ۱/۵ میلیون نفر جانشان را از دست داده‌اند. برخی پژوهشگران حتی رقم ۳ میلیون نفر را ذکر می‌کنند، یعنی نزدیک به ۱/۳ جمعیت ایران در آن زمان.

**قم در قحطی بزرگ ۱۲۸۸ قمری** اثری است که به بررسی و تحلیل وقایع مربوط به قحطی این سال در شهر قم پرداخته است.

در کتابخانه آیت‌الله مرعشی در قم نسخه‌ای خطی و منحصر به فرد هست که گلاً درباره قحطی سال ۱۲۸۸ در قم است، یعنی سالی که قحطی در اوج بوده است. عنوان این رساله **وقایع سال قحط یکهزار و دویست و هشتاد و هشت که در دارالایمان قم روی داده بدون اغراق منشیانه** است. این رساله توسط یک ادیب و مورخ محلی مطلع و سرشناس به نام میرزاعلی فیض نوشته شده است. فیض جزئیات قحطی را همان‌گونه که شاهد آن بوده یا از افراد شاهد شنیده ثبت و سپس رساله را در اوایل سال ۱۲۸۹ تألیف کرده است. دکتر جان گرنی در اهمیت این رساله نوشته است: هنوز هم هیچ سندی که قابل مقایسه با یادداشت‌های مشروح فیض باشد که رویدادهای یک محل خاص در طول یک سال را به رشته تحریر کشیده است وجود ندارد. این رساله مبنای پژوهشی قرار گرفته است که حاصل آن، کتاب مورد بحث این گفتار است. البته پیش از این، این مطالب در مقاله‌ای عرضه شده بود و کتاب حاضر متن گسترش یافته و تجدید نظر شده مقاله مزبور است. مندرجات این کتاب علاوه بر



## انتشارات خجسته

منتشر کرده است

### ● نبرد سیمرم

انگلیسی‌ها، قشقای و جنگ دوم جهانی  
کاوه بیات  
۹,۰۰۰ تومان

### ● سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی و مشروطیت

رسول عرنجانی  
۷,۵۰۰ تومان

### ● سیری در تاریخ ارتش ایران

از آغاز تا پایان شهریور ۱۳۲۰  
سرتیپ یکرنگیان  
۸,۰۰۰ تومان

### ● ره آغاز حکمت

یادداشت‌های روزانه میرزا علی امیرخان حکمت شیرازی  
اعلی‌اصغر حکمت  
از اسفند ۱۲۸۷ شمسی تا آذر ۱۲۹۲ شمسی  
به اهتمام: دکتر سید محمد دبیرسیاقی  
دوره دو جلدی: ۱۵,۰۰۰ تومان

### ● تقریرات استاد بدیع الزمان فروزانفر

#### در باره تاریخ ادبیات ایران

تدوین و مقدمه و حواشی و فهرس  
از دکتر سید محمد دبیرسیاقی  
۸,۰۰۰ تومان

### ● گزیده امثال و حکم

علامه علی‌اکبر دهخدا  
به کوشش دکتر سید محمد دبیرسیاقی  
۵,۰۰۰ تومان

### ● فلسفه و انقلاب (ج۱ دوم)

رایادوتا یسکایا  
ترجمان: حسن مرتضوی و فریدا آفاری  
۸,۰۰۰ تومان

تهران: میدان انقلاب، بازارچه کتاب، کد پستی: ۱۳۱۴۶۶۳۶۴۷

تلفن: ۶۶۴۶۰۲۸۳ فکس: ۶۶۹۵۹۹۲۳

فروش الکترونیکی [www.persianbook.net](http://www.persianbook.net)

اطلاعاتی درباره نویسنده آن، حاوی تحلیل رساله و عواقب قحطی نیز هست. متن رساله نیز در کتاب آورده شده است. در ضامم کتاب به منابع فارسی و اروپایی دست اول و دست دوم درباره این واقعه، شجره‌نامه خاندان فیض و جدول آمار مقتولین سال ۱۲۸۸ در قم اشاره شده است.

گذشته از مندرجات رساله که به اختصار به آن اشاره خواهیم کرد نوع کاری که روی آن انجام گرفته می‌تواند سرمشق و نمونه‌ای برای دانشجویان تاریخ و مورخان جوان باشد. تقریباً نکته‌ای نیست که در خصوص این رساله و نویسنده آن از نظر دکتر گرنی و همکارش دور مانده باشد. انجام چنین پژوهش‌هایی است که آثاری نظیر این رساله را قابل استفاده و مطالعه می‌کند و آلا چاپ‌های عکسی و حتی حروفی چنین آثاری فایده‌عام و مخاطبان گسترده‌ای ندارد و ضرورت دارد چنین شیوه‌ای دست کم در خصوص نشر آثار مهم قدیمی به کار رود.

اما درباره متن رساله. همان‌گونه که گفتیم این رساله حاوی مشاهدات نویسنده و شنیده‌های او از شاهان درباره وقایع قحطی سال ۱۲۸۸ در قم است. نثر کتاب بر سر هم نسبت به دوران نگارش آن روان است و حتی خواننده ناآشنا با چنین متونی می‌تواند آن را به سهولت بخواند. به نظر می‌رسد نویسنده اهل بزرگ‌نمایی و اغراق‌گویی نبوده است، شاید چون خود وقایع به خودی خود هول‌انگیز و باورنکردنی بوده است. کل محتوای رساله درباره دزدیدن، کشتن و یختن و کباب کردن اطفال و مردمانی است که مردمانی دیگر آن‌ها را شکار کرده و خورده‌اند. اکل میّت، خام خوردن گوشت و امعا و احشاء حیوانات نیز به همین ترتیب. در کتاب آمده: اکنون قریب یک سال است، آواز خروس در قم نشنیده‌ایم و به ندرت آواز سگ مسموع می‌شود که همه را خورده‌اند. ... در شهرها سگ و گربه نماند. سوراخ موران را شکافتند و اندوخته آنها را معاش خود قرار داده‌اند. موش‌ها از بیم از خانه بیرون نمی‌آمدند... آن‌چه بر من ثابت شده زیاد از پانصد مرد، زن و کودک کشته و خورده‌اند.

طُرفه آن که برخی از این جنایات در مقدس‌ترین مکان‌ها، یعنی مساجد انجام می‌شده و در مواردی حتی زیلوی مسجد را هم برای کباب کردن گوشت و یختن آن آتش زده‌اند. برخی صحنه‌ها انسان را به یاد فیلم‌های سوررئالیستی غربی می‌اندازد!

دکتر کتابی در پایان اثر پیشگفته‌اش نتیجه‌گیری محقق‌زاپنی اوکاژاکی را نقل کرده که در آن به بی‌مسئولیتی مقامات بالا، ملاکان، سوداگران غله و ... در کنار قهر طبیعت اشاره کرده است که این بحران را تشدید کرده است. اما نتیجه‌ای که محققان از خلال رساله فیض به آن رسیده‌اند دست کم در قم خلاف نظر اوکاژاکی است. در کتاب آمده است برخلاف آن‌چه اغلب ادعا شده نمی‌توان گفت که تشکیلات اداری نسبت به قحطی کاملاً بی‌توجه بوده و یا صرفاً از آن سوءاستفاده می‌کرده است و برخلاف نظرهای معمول ارائه شده در منابع معاصر غربی یا در تفسیرهای مورخان بعدی می‌توان گفت علما و حتی مسئولان اداری حکومت محلی براساس روایت فیض نقش نسبتاً مثبتی داشته‌اند.